

929.55(=163.41)“19“
929.55(=811.135.1)(497.113 Banat)

ЈЕЗИЧКИ ПЕЈЗАЖ БАНАТСКОГ РУМУНСКОГ ГРОБЉА: ЕПИТАФИ, ПРИЧЕ О ИДЕНТИТЕТУ¹

THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF BANAT ROMANIAN CEMETERIES: THE EPITAPHS, IDENTITY STORIES

Анамарија Сореску-Маринковић

Балканолошки институт САНУ, Београд
annemariesorescu@gmail.com

Abstract: This paper looks into a specific segment of the linguistic landscape of rural Banat: the cemetery. Focusing on the epitaphs found in the two Christian Orthodox cemeteries of Banatsko Novo Selo, a village with a large Romanian minority in the Pančevo municipality, it analyzes several aspects connected to the use of Romanian. First, the author shows how the local variant of Romanian infiltrates in the epitaphs and is used in parallel with standard Romanian. Second, the occurrence of new, bilingual Serbian-Romanian epitaphs is discussed, and comparison is made to other multilingual cemeteries in the Banat region. Third, fragments of literary creations of Romanian authors found on tombstones, which form the so-called epitaphic or wild literature, are analyzed. Finally, one of the common topics that has recently appeared in the Romanian epitaphs is detailed and discussed: life and death abroad.

Keywords: epitaphs, cemeteries, linguistic landscape, Banat, Romanian, Serbia, minorities

¹ Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200170 од 5. 2. 2021, и као резултат рада на билатералном пројекту *Језички пејзаж културне области Баната: дијахрона и синхрона перспектива*, финансираном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Немачке службе за академску размену ДААД, у пројектном циклусу 2020-2021.

НОВИ ЕПИТАФИ У СРБИЈИ

На почетку своје збирке нових српских епитафа из друге половине 20. века, *Књижевност на гробљу*, антрополог Иван Чоловић примећује да се на надгробним споменицима подигнутим на београдским гробљима у периоду између 1960. и 1980. појављују проширени епитафи који, поред основних података о покојнику и имена ожалошћених, садрже и неку врсту коментара о покојниковом животу и смрти и о односу ожалошћених према њему. Као кључни разлог постављања таквог епитафског коментара, Чоловић наводи „постојање једног обрасца друштвене комуникације на нашем тлу, који не само што дозвољава него и препоручује јавно вербално испољавање емоција, и то не једино у вези са смрћу”.² У наставку, Чоловић додаје да тај образац несумњиво води порекло из традиционалне усмене културе и да је реч о обновљеном обичају који је на тлу Србије постојао међу средњовековним свештенством и племством. Прекинута веза између средњовековних стећака и нових надгробних натписа, међутим, тече преко српских сеоских епитафа.³

Како је показано у предговору *Камене књиге предака* о натписима са надгробних споменика западне Србије, због свог анегдотског и документарног карактера сеоски епитафи претварају гробља у „неку врсту сеоског летописа, могли бисмо чак рећи и сеоских новина”.⁴ Чињеница је да су сеоски епитафи били, и делимично до данас остали, средство путем којих се заједница обавештавала о томе какав је покојник био током свог живота и о начину на који је умро, те отуда њихов релативно велики степен наративности и документарности.

Иако је Иван Чоловић још 1983. године сматрао да се „заједно са сељаком смрт преселила у град”,⁵ и да се епитафи на сеоским гробљима срећу ређе него у урбаним срединама, данас, скоро че-

2 Ivan Čolović: *Književnost na groblju. Zbirka novih epitafa*, Beograd: Narodna knjiga, 1983, стр. 10.

3 За примере српских сеоских епитафа из друге половине XIX и с почетка XX века, види: Радојко Николић: *Камена књига предака. О натписима са надгробних споменика Западне Србије*, друго, допуњено издање, Народни музеј Чачак, 2018.

4 Драгиша Витошевић: *Значајан Вуковски подухват (предговор првом издању)*, у Радојко Николић, 2018, стр. 20.

5 Ivan Čolović: *Književnost na groblju. Zbirka novih epitafa*, Beograd: Narodna knjiga, 1983, стр. 9.

тири деценије касније, језички пејзаж гробаља у руралним срединама Србије не разликује се битно од градског.

РУМУНСКИ ЕПИТАФИ У ЈЕЗИЧКОМ ПЕЈЗАЖУ СЕОСКИХ ГРОБАЉА БАНАТА

Епитафи на надгробним споменицима чине значајан удео у језичком пејзажу руралних заједница источне Европе, па и Србије, где су релативно ретки јавни натписи друге врсте. У мултиетничким руралним срединама ишчитавање овог типичног сегмента јавног простора може открити разне етничке и језичке обрасце. Самим избором језика, епитафи у мултиетничким руралним срединама усмерени су на посебну публику, према томе свестан избор језика надгробних натписа представља у ствари изјаву о етницитету.⁶

Лингвисти Биљана Сикимић и Мотоки Номаћи, у раду о меморијалном простору Банатских Бугара (Палћана) у Војводини, примећују да „степен видљивости мањинских језика – али и стање њихове угрожености и социјалног статуса – у мултиетничким руралним заједницама Балкана, поред класичних социологистичких и антрополошко-лингвистичких метода, веома добро се може сагледати на локалном гробљу“.⁷

Међутим, Бугари Палћани само су једна из мноштва заједница које живе на мултиетничком простору Баната. Поред њих, етничку слику ове области употпуњују Срби, Украјинци, Роми, Словаци, Хрвати, Мађари, Румуни и многи други. Румуни живе у скоро четрдесет села у делу Баната који данас припада Србији, односно Аутономној покрајини Војводини. Румуни су колонизовани на том подручју углавном у 18. и првим деценијама 19. века из источних делова Баната (из данашње Румуније). Известан број насеља населили су досељеници из других делова румунског етничког простора, пре свега из Олтеније, Трансилваније и Кришане. Румуни су делом досељени у насеља која су постојала у пе-

6 Више о томе у: Monica Huțanu и Annemarie Sorescu-Marinković: Novi natpisi na vlaškom u istočnoj Srbiji, *Фолклористика* 1/2, 2016, стр. 28-29; Rodica Colta: Lecturi posibile ale cimitirului în localitățile multietnice, *Studii și comunicări de etnologie* XXVIII, 2014, стр. 118-128.

7 Биљана Сикимић и Мотоки Номаћи: Језички пејзаж меморијалног простора вишејезичних заједница: банатски Бугари/Палћани у Србији, *Јужнословенски филолог* 72, 2016, стр. 16.

риоду Отоманске власти, па чак и у средњем веку, док су у неким случајевима формирана потпуно нова насеља. После Првог светског рата и распада Аустроугарске монархије, Банат је подељен између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Румуније. Статус румунске мањине у Банату био је регулисан међународним уговорима потписаним након Првог светског рата, што је омогућило њен данашњи опстанак у овим областима. Румунски језик је, поред српског, русинског, словачког, мађарског и хрватског, један од шест службених језика Војводине, а користи се у образовању, администрацији и цркви.⁸

Са напретком студија посвећених језичком пејзажу, последњих година истраживачи су почели да се баве употребом разних мањинских језика на натписима сеоских гробаља широм Србије. Раније споменути аутори Биљана Сикимић и Мотоки Номаћи сагледавају мањинску језичку политику у српском делу Баната кроз анализу језичког пејзажа гробаља Банатских Бугара у насељима Конак, Јаша Томић и Скореновац. Аутори указују на промене у приватним идеолошким ставовима о писаном банатско-бугарском језику током двадесетог века, као и на лингвистичке тенденције на споменицима подигнутим у двадесет првом веку.⁹ Лингвисткиња Љубица Ђурић, са друге стране, контекстуализује језички пејзаж српских гробова у региону реке Мориш, у румунском делу Баната, указујући на потребу укључивања конверзационих наратива и фотографија ради потпунијег документовања натписа на гробљима.¹⁰ Биљана Сикимић посебну пажњу посвећује другој мањинској заједници из румунског Баната, Карашевцима, чији је говор, сматра ауторка, највидљивији у приватном-јавном простору гробаља, односно на надгробним споменицима на свим истраженим карашевским гробљима.¹¹

Што се пак румунских гробаља у српском делу Баната тиче, Биљана Сикимић говори о језичком пејзажу гробаља у неколико

8 За више детаља о Румунима у југословенском Банату, видети: Gligor Popi: *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata: 1918-1941*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976; Mirjana Maluckov: *Rumuni u Banatu: etnološka monografija*, Vojvođanski muzej, 1985; Mirča Maran: *Rumuni u Vojvodini – Istorija, demografija, identitet Rumuna u vojvođanskim naseljima*, Zrenjanin: Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, 2011.

9 Биљана Сикимић и Мотоки Номаћи, 2016.

10 Љубица Ђурић: Контекстуализација језичких пејзажа српских гробова у региону реке Мориша, *Исходишта* 3, 2017, стр. 129-140.

11 Biljana Sikimić: Vidljivost karaševskog govora u javnom prostoru, *Исходишта* 3, 2017, стр. 379-390.

насеља са румунофоном популацијом у Србији,¹² док Вирђинија Поповић и Ивана Јањић анализирају употребу румунског језика на надгробним споменицима у војвођанском селу Селеуш, указујући на доминацију локалног румунског говора у односу на стандардни, на честе правописне грешке у румунским епитафима и на утицај српског правописа.¹³

У оквиру тимских лингвистичких и антрополошких истраживања Балканолошког института САНУ и билатералног српско-немачког пројекта Језички пејзаж културне области Баната: дијахрона и синхрона перспектива, у последњих пет година документовано је шест сеоских гробаља из насеља српског дела Баната у коме живе и Румуни: 2017 – оба румунска православна гробља у Владимировцу, 2020 – православно и католичко гробље у Ечки, 2021 – оба православна гробља у Банатском Новом Селу. Комплетна фотографска грађа, која обухвата више од 450 слика, депонована је у Дигиталном Архиву Балканолошког Института (ДАБИ), док је део фотографске грађе сачуван у колекцији *LILAB: Језички пејзаж културне области Баната: дијахрона и синхрона перспектива* репозиторијума Дигитални архив издања САНУ (ДАИС), где свака фотографија има трајне идентификаторе.¹⁴

У овом раду ћемо се фокусирати на румунске епитафе и надгробне натписе са гробаља из Банатског Новог Села.

ЕПИТАФИ У БАНАТСКОМ НОВОМ СЕЛУ

Банатско Ново Село је сеоско насеље које се налази на територији општине Панчево, у Јужнобанатском округу Аутономне Покрајине Војводине. Иако се као насеље помиње у документима из 14. века, Банатско Ново Село формирали су *de facto* 1762. године немачки досељеници током планске колонизације Баната. Насеље се на немачком звало *Neudorf*, на српском *Novo Selo*, на румунском *Satu-Nou*, а на мађарском *Reva Uyfalu*. Године 1774, Банатско Ново Село је укључено у Банатску војну границу. Између

12 Biljana Sikimić: Romanian linguistic identity in today Serbia, у: *Cultural Spaces and Archaic Background* (ур. D. Suiogan, Ş. Mariş, C. Dărăbuş), Baia Mare: Editura Universităţii de Nord, Editura Ethnologica, 2011, стр. 14-33.

13 Вирђинија Поповић и Ивана Јањић: Надгробни споменик и епитаф на румунском језику у банатском селу Селеуш, у: *Филологија и интеркултуралност* (ур. А Вранеш и Љ. Марковић), Београд: Филолошки факултет, 2013, стр. 139-151.

14 <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/10741>

1765. и 1768. колонизовани су Румуни из Баната, а касније, до краја 18. века, у мањем броју, из Трансилваније и Олтеније.¹⁵

Број становника Банатског Новог Села је непрестано растао, а Румуни су чинили већину све до 80-их година прошлог века. Према попису из 1921, село је имао 6.260 становника, од којих је 5.130 било Румуна. Неких 25 година касније, 1948. године, од 6.129 становника, 4.479 су били Румуни, 1971, од 7.775 становника, 3.770 су били Румуни, док су 1991, од 7.987 становника, 4.588 били Срби, а 2.722 Румуни.¹⁶ Према последњем попису, из 2011. године, у Банатском Новом Селу живи 6.686 становника. Приближно 70% становништва чине Срби (4.630), а мање од 25% Румуни (1.555). Бројчано је значајна и ромска мањина, на попису се 152 становника изјаснило као Роми, што износи око 2%.¹⁷

Бројни су узроци опадања броја румунског становништва: мешани бракови, углавном после Другог сватског рата, феномен рађања једног детета и миграције. Прве румунске породице напустиле су село крајем 19. века због тешке економске ситуације; у периоду између 1927. и 1931. године већи број Румуна се одселио у Канаду, САД и Аргентину, а неки у Добруџу, у Румунији. Емиграције су се наставиле и после Другог светског рата, а највише после 1960, кад је велики број Румуна укључен у такозване гастарбајтерске миграције у Централну и Северну Европу.¹⁸ Данас, према подацима Републичког завода за статистику, 417 становника Банатског Новог Села има пребивалиште у овом месту, али живи у иностранству, у следећим државама: Аустрија (85), Немачка (55), Шведска (46), Француска (45), Данска (42), Италија (30), Швајцарска (29), САД (27) итд.

У самом месту, једно поред другог, постоје два здања која припадају двома православним црквама. Прва зграда је саграђена 1805. године, у време када је постојала заједничка српско-румунска црква, а данас припада Румунској православној цркви. Друга зграда припада Српској православној цркви, а сазидана је 1877. године. Село такође има два гробља. Иако је данас већинско становништво српско, већина надгробних натписа и епитафа је на

15 а детаље о формирању насеља и колонизацији Румуна у Банатском Новом Селу, види: Срећко Милекер: *Историја Банатске војничке границе: 1764-1873*, Панчево, 2004; Mircea Măran (ur.): *Vladimirovaț/Petrovasâla 1908-2008. Contribuții la monografie*, Panciova: Libertatea, 2008.

16 Ilie Baba i Valentin Mic: *Satu Nou: Pagini de cultură și spiritualitate*, Casa de Cultură Satu-Nou, 2002.

17 Подаци су добијени на лични упит од Републичког завода за статистику.

18 Ilie Baba i Valentin Mic, 2002.

румунском језику, пошто гробљански сакрални натписи најчешће касне за једну генерацију за демографским променама.

Пошавши од запажања да епитафи на сеоским гробљима могу представљати својеврсни летопис села, проширићемо дефиницију, усредсређујући се на мултиетничка гробља српског дела Баната. Дакле, епитафи на мањинским језицима, у нашем случају на румунским, поред тога што бележе важније (трагичне) догађаје, представљају верну хронику насеља, могу открити односе и тензије између стандардног румунског језика и локалног варијетета, између мањинског и већинског језика, као и тенденције кретања и миграција становништва.

Прво ћемо размотрити начине на које се говорни језик инфилтрира у надгробне натписе у односу на стандард, дакле, како локална варијанта румунског може да постоји паралелно са стандардним румунским. Друго, скренућемо пажњу на двојезичне, српско-румунске епитафе, и на податке које су ожалошћени, или особа која је подигла споменик,¹⁹ одлучили да саопште у сваком од језичких одабира. Треће, осврнућемо се кратко на епитафску књижевност, тачније на фрагменте румунских књижевних или фолклорних дела који се срећу на надгробним споменицима. На крају, дискутоваћемо један од чешћих топоса који се у последње време појављује у епитафима на румунском језику: живот и смрт у иностранству.

1. Стандардни румунски и банатски локални варијетет

На великом броју епитафа користи се стандардни румунски (чак и на споменицима новијег датума), нови правопис који је усвојен после недавних реформи правописа у Румунији. Међутим, понекад се јављају правописна решења преузета из српског језика: *ridikat* (уместо *ridicat*) „подигнут“, *krucea* (*crucea*) „крст“, *jeu* (*eu*) „ја“, *și* (*și*) „и“ итд.

Иако се румунски натписи углавном придржавају стандарда, инфилтрирају се и облици локалног говорна. Наишли смо на неколико графичких приказа говорних норми, као на пример: *reposit* (*răposat*) „упокојио“, *crușa* (*crucea*) „крст“, *redicat* (*ridicat*) „подигнут“, *fičior* (*fecior*) „син“, *niș* (*nici*) „нити“, *njam* (*ne-am*) „ми смо“, *moartia* (*moartea*) „смрт“, *cinje* (*tine*) „тебе“, *amincire* (*amintire*) „успомена“, *ginerile* (*ginerele*) „зет“, *țărână* (*țărănă*) „прах“

19 У Србији, како у руралним, тако и у урбаним срединама, честа је појава подизања надгробних споменика „за живота“. Више о томе у: Monica Huțanu и Annemarie Sorescu-Marinković, 2016, стр. 31.

итд. Такође, под утицајем локалног говора понекад изостаје одређени члан мушког рода: *monumentu (monumentul)* „споменик“, *ani (anul)* „година“ итд. Затим, не користи се цртица која на стандардном румунском има улогу везивања клитика и наглашених речи у писаној форми: *plîngeții mă (plîngeți-mă)* „оплакујте ме“, *vam fost (v-am fost)* „био сам вам“, *sa împlinit (s-a împlinit)* „навршило се“, *ma scos (m-a scos)* „одвукао ме је“ итд, или се користи произвољно: *că-ci (căci)* „јер“, *ce-i dragi (cei dragi)* „драги (људи)“ итд.

Занимљива је појава лексичких и семантичких творевина, калкова са српског или пак лексема карактеристичних за банатски румунски дијалекат: *jalnicele (îndureratele)* „жалосне“, *bogățate (bogăție)* „богатство“, *Dansca (Danemarca)* „Данска“, *Șfedia (Suedia)* „Шведска“, *nelecuitoare (incurabile)* „неизлечив“ итд.

Све ове посебности доказују да се егзогене норме често супростављају имплицитним нормама недоминантног румунског варијетета који се говори у насељу. Наравно, део ових одступања настаје у каменорезачким радионицама или у комуникацији са каменоресцима, који често нису говорници румунског или због неспоразума у комуникацији.

2. Двојезични епитафи

Иако постојање двојезичних кратких, такозваних техничких натписа на надгробним споменицима, типа *Овде почива* или *Споменик подижу*, или имена покојника на оба језика, као и друге оскудне информације, нису ретка појава на гробљима у мултиетничким срединама Баната,²⁰ обимнији двојезични епитафи знатно су ређи. У Банатском Новом Селу документовано је неколико таквих српско-румунских епитафа, искључиво новијег датума (почевши од 1998). Текстови на српском и румунском су различити, уз напомену да су румунски епитафи дужи и детаљнији, често у стиховима. Овај феномен који се среће и у другим румунским насељима у Банату,²¹ одражава тренутну социолингвистичку ситуацију румунске популације која је у потпуности двојезична.

Из етичких разлога, у наставку нећемо наводити имена покојника и чланова породице, који су уклесани на надгробном спо-

20 Љубица Ђурић је регистровала неколико таквих натписа на румунском језику и на српском језику писаних ћирилицом у српским селима у Поморишју у румунском делу Баната: Варјаш, Чанад и Семпетер. Биљана Сикимић је документовала исту појаву на гробљима у српском делу Баната на бугарском гробљу у Иванову, на русинском гробљу у Куцури у Бачкој, итд.

21 На румунском гробљу у граду Вршцу, на пример.

менику. Изостанак пунктуације или дијакритичких знакова верно одражава изглед текста. Коса црта означава крај реда, док две косе црте означавају празан ред. У загради после текста епитафа С.Г. БНС означава северно гробље, док И.Г. БНС означава источно гробље у Банатском Новом Селу, а година се односи на годину кад је споменик подигнут (у случају да овај податак није експлицитно наведен на споменику, у загради ће стајати година смрти).

У наставку ћемо приказати двојезични епитаф, чији део на српском (латиницом) гласи:

MILI SINE// DRAGI SINE NAS PONOSE DIKO/ POGIBE
NAM DA NE VIDI NIKO/ POGIBE NAM U NAJLEPSE
DANE/ NA SRCU NAM TI OSTAVI RANE/ DA PLACEMO
I DA TUGUJEMO/ ZALICEMO TE ZA NAS ZIVOT CEO/ TI
POGIBE ZA NASU SLOBODU/ I OSTAVI TUGU SVOME/
OCU MAJCI SESTRI I NARODU (С.Г. БНС, 1998)²²

На истој страни споменика, у другој, десној колони, стоји дужи епитаф на румунском језику, који не представља превод епитафа на српском, него други, лирски текст, који садржи много више детаља: покојник је имао 20 година кад је отишао у војску где је изгубио живот; није био ожењен, остали су ожлошћени родитељи, сестра и сестрић; убили су га душмани који су за то добили новац, итд:

DOUĂZECI DE ANI AM AVUT/ ÎN ARMATĂ MOR CERUT/
ACOLO MOR ÎN PUȘCAT/ VIAȚA TINĂRA MOR LOAT/ ȘI
ACUM VĂ ROG PE TOTII/ PLÎNGEȚI SI MĂ JELIȚI/ CARE
LA MORMÎNT VENIȚI/ CĂ AM FOST FICIOR FRUMOS/ CA
UN BUJOR/ BUJORU SO SCUTURAT/ DA JEU NAM FOST
NIȘ ÎNSURAT/ MAMA TATA SORA ȘI NEPOT/ PLÎNGEȚII
MĂ CU DOR/ CĂ VAM FOST DE AJUTOR/ MULTE VORBE
BUNE NJAM VORBIT/ DAR NIMIC NU SA ÎNPLINIT/
MOARTIA NEMILOASĂ/ MA SCOS DIN CASĂ/ ȘI DE VOI
MA DESPĂRȚIT/ CĂ DUȘMANII BANI OR PRIMIT/ SI PE
CINJE PUIU MIEU/ TE-OR OMORÎT (С.Г. БНС, 1998)

(Двадесет сам имао година/ кад су ме у војску звали./
Тамо су ме устрешили,/ млад живот ми одузели./ Сад вас
све молим/ да плачете и да ме оплакујете/ који долази-
те на гроб,/ јер сам био леп дечко,/ као божур./ Божур је
увенуо,/ а нисам ни био ожењен./ Мајко, оче, сестро и се-
стрићу,/ жалите ме са тугом,/ јер сам вам био од помоћи,/
пуно добрих речи смо разменили,/ али ништа се није

²² https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11431

обистинило./ Немилосрдна смрт/ ме је истерала из куће/
и одвојила ме од вас,/ јер су душмани добили новац/ и
тебе, пиле моје,/ убили.)

На другом гробљу постоје такође двојезични епитафи, чија се појава може довести у везу са српско-румунским мешовитим браковима:²³

T.B. U B.N. SELU BIO JE OŽENJEN SA/ D.B. PREMINULA
JE 2012 g. U/ AUSTRALIJI. ZA KOJIMA JE OSTALA ĆERKA K.
I/ TRI UNUKA KOJI ŽIVE U AUSTRALIJI. (И.Г. БНС, 2014)²⁴

И овде је румунски епитаф знатно дужи од српског, објашњава породичне прилике, садржи објашњење надгробне слике и рефлексije о другом свету:

ACEST MONUMENT LAM/ RIDICAT IEU DE VIU S.B.,/
FIULUI MEU T.B./ NES 1947 – DEC. 10.4.2015. TOT ÎN SATU
NOU/ PENTRU MEMORIE ŞI CINSTE. ÎN FOTO IESTE/ T.
CU SOŢIA SA D. CARE ŞI IA ÎI/ DECEDATE CU DOI ANI ÎN
URME FOTO DE LA/ CUNUNIE ANU 1967. ÎN MELBOURNE
AUSTRALIA/ DUPĂ IEI O RE MAS O FATE C. CU/ 3. NEPOŢI,
PA T. LO ADUS SOARTA AICI/ SENE ÎNTÎLNIM PE LUMEA
DINCOLO DUMNEZEU SEI/ IERTE, ŞI SEI OCROTEASCĂ
FIELE ŢĂRÎNA UŞORE. AMIN (И.Г. БНС, 2014)²⁵

(Овај споменик/ сам подигао ја, С. Б., за живота/ мом сину Т. Б.,/ рођен 1947 – умро 10.4.2015. такође у Новом Селу,/ у спомен и част. На слици је/ Т. са својом женом Д. која је такође/ преминула пре две године. Слика је са/ венчања 1967. године у Мелбурну, у Аустралији./ За њима је остала ћерка К. са/ три унука. Судбина је Т. довела овде/ да се нађемо на оном свету, Бог да/ им прости и да их чува, лака им била земља. Амин)

3. Епитафска књижевност

Иван Чоловић посвећује посебну пажњу епитафима које садрже стихове песника написане у народном духу, као и поезији која нема везе са фолклором, било да је реч о цитирању у неизмењеном облику, било да је у питању варирање, прекрајање стихова. Чоловић објашњава да у фолклору нема строгих граница између делова и целине, и да су прилагођавање постојећег текста, као и попуњавање готовог „калупа“ само две варијанте фолклорног

23 На основу личних имена и информацијама добијених у селу.

24 https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11452

25 https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11453

поступка који увелико користе састављачи нових епитафа. Тако, стихови на надгробним споменицима нису (више) поезија, него „поруке које размењују покојници и ожалашћени или их шаљу јавности. Дакле, овде је реч о некој врсти примењене књижевности, књижевности која је подређена једној нарочитој функцији, и у том смислу спутана, али зато ослобођена стега сопствене институције, враћена у уметнички ирелевантан, али зато социјално-психолошки виталан деструктивно-конструктивни процес фолклорне симболичке комуникације. Епитафска књижевност је дивља књижевност“.²⁶

Радојко Николић примећује да састављачи епитафа на старијим српским сеоским гробљима користе, уз мања или већа одступања, стихове многих популарних песника, међу којима и неких данас заборављаних: Његоша, Змаја, Бранка Радичевића, Љубомира Ненадовића. Милана Ђ. Милићевића, Димитрија Марковића, Владимира Станимировића и Драгољуба Филиповића.²⁷ С друге стране, Иван Чоловић тврди да састављачи нових епитафа посежу за стиховима представника различитих раздобља и песничких школа, од романтизма до послератног „модернизма“, тако да „би се бар главни токови историје српске поезије могли реконструирати на основу трагова које су оставили у новим епитафима“.²⁸

Што се тиче румунских песника чији се стихови најчешће користе за епитафе на румунским гробљима у Банату, Михај Еминеску је далеко најомиљенији, као и други представници румунског романтизма. На северном гробљу у Банатском Новом Селу нашли смо стихове песникиње Матилде Куглер-Пони (Matilda Cugler-Poni), која је била позната крајем 19. веку у Молдавији, али је данас заборављена:

FLOAREA-N CÎMP CÎND VESTEJEȘTE ALTA-N LOCU-I ÎNFLOREȘTE./ DAR ÎN PIEPTUL OMENESC FLORILE CÎND VESTEJESC/ CADE ROUA ÎN ZADAR. ALTE-N LOC NU MAI RĂȘAR! (С.Г. БНС, 1956)

(Цвет на пољу кад увене, други на његовом месту процвета./ Али у људским грудима цвеће кад увене/ роса пада узалуд. Друго цвеће на том месту неће процветати!)

Занимљив је и случај румунске баладе *Ană, zorile se varsă* (Ана, зора свиће), чији се почетак налази на једном од дужих, поетских епитафа на северном гробљу у Банатском Новом Селу. Варијанта

²⁶ Ivan Čolović, 1983, стр. 63.

²⁷ Радојко Николић, 2018, стр. 297-302.

²⁸ Ivan Čolović, 1983, стр. 59.

баладе у овом и у другим насељима Баната, *Nană, zorile se varsă* (Нано, зора свиће), гласи:

Nană, zorile se varsă,/ Lasă-mă să plec acasă,/ La copii și la nevestă.// Și eu, bade, am bărbat,/ Numai așa mie mi-e drag/ Ca să stau cu tine-n prag.²⁹

(Нано, зора свиће,/ пусти ме да идем кући,/ деци и жени./ И ја, драги, имам мужа,/ али тако ми се свиђа,/ да с тобом стојим на прагу.)

Састављач епитафа именује Ану, супругу покојника, користи први стих у неизмењеном облику, други је делимично измењен, док је мотив повратка кући претворен у одлазак у иностранство, у потрази за бољим животом, са трагичним крајем:

ANĂ, ZORILE SE VARSĂ,/ ȘI EU TRĂB-SĂ PLEC D-ACASĂ./ MĂ DUC ÎN STRĂINĂTATE, Ș-AIA DUPĂ BOGĂTATE./ SĂ IEȘIM DIN SĂRĂCIE/ CE MI-A FOST URSITĂ MIE:/ C-AM TRĂIT TOT ÎN NEVOI, BĂTUT DE VÎNTURI ȘI DE PLOI/ STRĂINĂTATEA A FOST GREA,/ PE NIMENI N-AM AVUT ÎN EA./ ÎN DANEMARCA AM LUCRAT,/ D-AM VENIT ȘI EU BOGAT;/ AM MUNCIT, AM CHINUIT,/ DAR NIMIC N-AM FOLOSIT,/ CĂ M-A PRINS O BOALĂ GREA,/ D-A VENIT CU SECERA/ ȘI MI-A FRÎNT SUFLETUL MEU,/ ANO, MULT ÎMI PARE RĂU!³⁰ (С.Г. БНС, 1981)³¹

(Ана, зора свиће,/ а ја морам да идем од куће./ Одох у иностранство, по богатство,/ да се решимо сиромаштва/ које је мени било суђено,/ пошто сам живео стално у оскудици, тукли су ме ветрови и киша./ Иностранство је било тешко,/ никог нисам имао у њему./ У Данској сам радио,/ да постанем и ја богат./ Радио сам, мучио се,/ али узалуд,/ јер ме је тешка болест стигла,/ дошла са косом/ и сломила ми душу./ Ана, много ми је жао!)

4. Живот и смрт у иностранству

На истом, северном гробљу, среће се велики број сличних проширених епитафа на румунском језику са темом живота и смрти у иностранству, где је покојник отишао како би се решио сиро-

29 На основу личних имена и информацијама добијених у селу.

30 Овај је текст сврстан међу пет епитафа из Банатског Новог Села који, према мишљењу аутора збирке, одају утисак вечног мира „крз неупоредиву једноставност изражајних средстава“ (Ilie Baba и Valentin Mic: Satu Nou - Banat. Secvențe de viață spirituală, Ploiești: Editura Libertas, 2013, стр. 62).

31 https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11427

маштва и зарађивао за своју породицу. Ова појава не изненађује будући да су Румуни из Баната почели да мигрирају у иностранство већ крајем 19. века, а статистички подаци потврђују да се тај тренд наставља и данас. О томе сведоче и бројни надгробни натписи који обавештавају да су покојници сахрањени у Канади, САД или Аустралији. Међутим, Данска и Шведска, земље које се најчешће спомињу у епитафима на северном гробљу, не налазе се међу уобичајеним одредиштима Румуна:

VERDE-I VARA FRUNZA N POM, CA/ SĂNĂTATEA
TÂNĂRULUI OM, GALBENĂ-I/ TOAMNA FRUNZA-N VIE, CA
VIAȚA/URSIȚĂMIE. FOAIE VERDE LIN-PELIN, IN/ DANSCA-M
MURIT STRĂIN. CUPRINS AM/ FOST DE-O BOALĂ GREA CE
SPITALUL/ N-O LECUIA. DIN SPITAL LA LOCUINȚĂ/ DUSU
M-OR LA A MEA DORINȚĂ. AICI/ FAMILIA M-AȘTEPTAT,
ROMANĂ MI-A/ ARANJAT, ARMATA-N CAR M-A PUS, ÎN
AL/ MEU SAT M-A ADUS. PE A., SOȚIA,/ TRISTĂ AM LĂSAT.
P. A PLÂNS IN/ GURA MARE, CĂ TATĂ BUN EL NU MAI
ARE./ FRAȚII-N PARTEA OMENEASCĂ, N-ARE/ CINE SĂ-L
JELEASCĂ. ACASĂ CÂND AM/ AJUNS, AȘTEPTAT CU MARE
PLÂNS DE/ VECINI, DIN TINEREȚE, CU MULTE LACRIMI/ PE
FETE. ÎN STRADĂ M-AU AȘTEPTAT, CĂ/ NEPOATA, M. S-A
CÂNTAT./ TOATĂ LUMEA A OFTAT, MARE JALE/ AM LĂSAT.
(S.G. BNS, 1994)³²

(Зелено лишће, лин-пелин, / у Данској сам умро као туђинац. // Зелено је лети лишће на дрвету, / као здравље младог човека. Жута је / у јесен винова лоза, као живот / мени досуђен. Зелено лишће, лин-пелин, у / Данској сам умро као туђинац. Ухватила ме / тешка болест коју болница / не лечи. Из болнице до куће / су ме носили на мој захтев. Овде / ме је чекала породица, даћу / су ми дали, војска ме је у кола ставила у / моје село ме однела. А., моју жену, / тужну сам оставио. П. је плакао / на сав глас, јер нема више доброг тату. / Од мушке браће нема / ко да га жали. Кући кад сам / стигао, са великим плачем су ме чекале / комшије, из младости, са пуно суза / на лицима. На улици су ме чекали, јер / унука М. је нарицала. / Сви су јадиковали, велику жалост / сам оставио иза себе.)

Како су други истраживачи већ приметили, само читање епитафа на локалном гробљу не може пружити довољно података за исправно тумачење језичког пејзажа, у недостатку релевантних

³² https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11481

информација из других извора. Пејзаж гробља би требало да се сагледа „као део социјалног искуства, као симболички изрази који обликују и омогућавају преношење идеја“.³³ Укључивање савремених наратива о покојницима нам омогућава да „текст“ гробља читамо из инсајдерске перспективе, а то је једино могуће уз помоћ локалног водича.³⁴ У нашем конкретном случају, локални водич, Илије Баба, објаснио је да већина ових споменика припада Бањашима, другој румунофоној заједници из овог насеља. Они су скривена мањина, билингвални су, говоре румунски језик као матерњи и већина их се изјашњава као Румуни.

О Бањашима из Банатског Новог Села, осим помена у етнолошкој монографији о Ромима у Војводини из 1979,³⁵ детаљније је писао историчар Мирча Маран. Маран указује на чињеницу да су Бањаша живели у овом насељу у последња два века, од самог оснивања, и да је Банатско Ново Село било и остало једно од насеља са највећим бројем Бањаша у јужном Банату. Раније су Бањаша били слуге у богатим румунским породицама, израђивали вретена (отуд назив *fusari*) или трговали свињама. Међутим, данас већина њих ради у иностранству.³⁶

Осим црквених књига које региструју присуство Бањаша у овом насељу,³⁷ ретких историјских или етнолошких студија, сад се отвара нова могућност истраживања и мапирања миграција Бањаша ка другим деловима Европе: језички пејзаж гробља, који, ако буде прецизно тумачен, може пружити релевантне податке.

Осим горенаведених епитафа, у којима је реч о одређеној земљи, постоје и оних где се не помиње име државе, само топоси типа „иностранство“ или „на мору“. Епитаф који следи такође је протумачио локални водич. Он је објаснио да су Бањаша од 60-их година прошлог века путовали на Јадранско приморје како би туристима продавали сувенире од дрвета који су сами израђивали или куповали у суседној Румунији:

33 Биљана Сикимић: Фолклорни пејзаж гробља, Фолклористика 1/2 (2016), стр. 7.

34 Љубица Ђурић, 2017, стр. 131.

35 Mirjana Maluckov: *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini*, Novi Sad: Vojvođanski muzej, 1979, стр. 97-99.

36 Mircea Măran: *The Boyash of the South Banat (Serbia). History and Identity*, у: *Boyash Studies: Researching "Our People"* (ур. A. Sorescu-Marinković, T. Kahl, B. Sikimić), Berlin: Frank&Timme, стр. 416-419.

37 Црквене књиге региструју Бањаше као румунске Цигане православне вере.

CINE DOAMNEAR CREDEA CA REPEDE/ MA VINIT
MOARCIA PE MINE MA CREDE/ A MEU BARBATEL DE EL
MI JALE CA/ LAM LASAT SINGUREL./ LA MARE AM FOST
PLECATA DUPA/ CITVA BOGATACIA EU LA MARE MAM/
INBOLNOVAT IN SPITAL CA MAM BAGAT/ CA DOCTORI
SA MA LECUIASCA SI DE/ DOCTORII AM FOST ACASA
TRIMIASA/ ACASA IN BANAT SA MA LECUIESC/ VIATA
SAM PRELUNGESC CA NEPOTII/ SAM CASATORESC/
BARBACIA TIE IT VOIESC CA PE/ LUMIA SAM TRAIESC
SI BOGA TACIA SA/ LIE CASCIZI LA NOSTRI NEPOTI DE/
MOSUL SA ASCULTAT SI DE EL SA/ VA INGRIJAT/ MULT
MI ZALIE DE COPILASUL MEU CA/ LAM LASAT SARAC PE
EL DUMNEZEU NU/ MAI MA-DAT VIATA SAI CASCIG LU/
AMEU COPIL BOGATACIA/ CARE TRECE LINGA CRUCE
PLINGEC/ SI ZBIERAC DUPA MINE CA AM FOST/ TINARA
CA O FLOARE (S.G. BNS, 1989)³⁸

(Ко би, Боже, веровао да брзо/ ми је дошла смрт. Мени
верује/ мој муж, жао ми је што/ сам га сам оставила самог./
Отишла сам на море по/ мало богатства, на мору сам се/
разболела, у болницу отишла/ да ме доктори лече, а/ док-
тори су ме послали кући,/ кући у Банат да се лечим/ живот
да продужим, унуке/ да женим./ Мужу, желим ти/ да жи-
виш на овом свету богатство да/ стекнеш нашим унуцима,
слушајте вашег деду и/ чувајте га./ Много ми је жао мога
сина што/ сам га оставила сиромашног, Бог ми није/ више
дао живот да зарадим/ за моје дете богатство./ Ко поред
крста прође, плачите и/ јадикујте за мном пошто сам била/
млада као цвет)

На крају наводимо још један епитаф на румунском језику у
коме се говори о младости проведеној у „иностранству“ и о теш-
кој болести која је заувек покојника одвојила од његове породице:

TRECATORULE CAND TRECII STAI TE ROG CA SA/
CITESTI C-AM FOST OM DE NE-NTRECUT NUMAI/ ZILE
N-AM AVUT IN STRAINATATEA TINERETEA/ AM PETRECUT
DAR NOROC DE EA N-AM AVUT/ CA-CI BOALA GREA AM
SUFERIT SI DE CE-I DRAGI/ M-AM DESPARTIT AM LASAT
FAMILIE CU JALE/ SOTIE SI COPIL CU DOR MARE NEPOTI
MICUTI/ CRESC DAR EU TANAR PUTRAZESC PLANGETI-
MA/ MA JALITI CARE LA CRUCE VENITI (S.G. BNS, 2003)³⁹

38 https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11423

39 https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_11420

(Пролазнице, кад пролазиш, стани, молим те,/ да читаш да сам био непревазиђен човек, али/ нисам имао дане. Младост сам провео у иностранству,/ али нисам имао срећу,/ јер сам боловао од тешке болести и од драгих људи /се раздвојио, оставио сам ожалошћену породицу/ супругу и сина, са великим жалошћу, малени унуци/ расту, а ја млад трулим. Оплакујте ме,/ жалите ме ви који на крст долазите)

ЗАКЉУЧАК

Мултиетничка погранична подручја су често комплексни географски, вишејезични и симболички простори, у којима постају посебно важни одмеравање снага кроз интеракцију већинских и мањинских језика и/или писама, преобликовање друштвено-културних идентитета и граница, промене у језичким политикама итд. Један од важних простора за испољавање и преобликовање друштвено-културног и етничког идентитета у руралним насељима Баната јесте локално гробље.

Ова кратка анализа показује како епитафи на гробљима у једном мултиетничком насељу Баната могу представљати драгоцен ресурс за осветљавање како мањинског језичког идентитета, тако и социјалних, демографских и етничких промена. Избором језика или одлучивањем за локалну норму или стандардни језик откривају се постојећи односи и тензије између стандардног румунског и локалног варијетета, између мањинског и већинског језика. Штавише, рецентна појава двојезичних епитафа може указивати, осим на активни билингвизам румунске популације, и на велики проценат мешовитих бракова.

Ипак, истраживач мора бити у сваком тренутку свестан да рашчитавање језичког пејзажа без инсајдерске перспективе или укључивања различитих других ресурса ризикује да пружи погрешну слику. Зато се залажемо за примену комбинованог методолошког приступа који се у неколико апсеката разликује од данас већ класичног методолошког апарата коришћеног у истраживањима језичког пејзажа, и залази у нови домен семиотичког пејзажа.

Реч захвалности

Желим да изразим своју велику захвалност господину Илији Баба из Банатског Новог Села, који ме је стрпљиво у два наврата водио по гробљима овог насеља и са пуно ентузијазма одговарао

на сва моја питања и рашчистио неке моје недоумице. Без његове помоћи и без драгоцених информација које сам од њега добила - овај рад не би могао бити написан.

На самом крају, али не зато што је мање важно, документоване фотографије не би могле бити архивирани у Дигиталном архиву издања САНУ без непроцењивог труда и индигениозних решења Милице Шевкушић из Института техничких наука САНУ, којој сам неизмерно захвална.